

O tzv. české diglosii v současném světě

NEIL BERMEL

On the alleged Czech diglossia in the contemporary world

ABSTRACT: This article considers the development of the definitions of diglossia and diglossic language communities from Ferguson's original 1959 proposal through to the present day and their bearing on Czech. Czech has often been proposed as an example of diglossia, and this article tests some of these definitions against the Czech language situation in Bohemia, bringing to bear examples of current usage from a variety of situations, including television, advertising, business meetings, and e-mail. The examples demonstrate the degree to which features of different codes are intermingled in speech and writing in a way proscribed under descriptions of diglossia. They also testify to growth in new means of communication that mix features of the high and low varieties. The current Czech language situation is thus analysed as "post-diglossic", with many of the attitudes and beliefs associated with diglossia still persisting in the Czech environment, while actual language usage exhibits diglossic patterns in an ever-narrowing range of communicative situations.

Key words: diglossia, register, Common Czech, Standard Czech, code-switching

Klíčová slova: diglosie, registr, obecná čeština, spisovná čeština, přepínání kódů

1. Úvod

Již padesát let jsme zvyklí popisovat některé jazykové situace jako příklady tzv. *diglosie*. Specifika diglotické společnosti spočívají v tom, jaké v nich plní funkce dva poněkud odlišné jazykové útvary. Abych zjistil, do jaké míry se tento termín hodí pro češtinu v historické a zvláště v synchronní perspektivě, začnu stručnou rekapitulací běžných definic a pak uvedu několik příkladů ze současné češtiny.

1.1. Diglosie podle Fergusona

Ačkoli americký badatel Charles Ferguson nebyl první, kdo si všiml tohoto jevu, právě jeho formulace z r. 1959 zaměřila pozornost k určitému typu jazykové distribuce uvnitř jedné společnosti:

„Diglosie je poměrně stabilní jazyková situace, ve které – kromě primárních místních nářečí jazyka (příp. včetně nějakého standardu či oblastních standardů) – existuje velmi odlišný, přísně kodifikovaný (často i gramaticky složitější) superponovaný útvar,¹ výrazový prostředek obsáhlé a uznávané psané literatury dřívější éry či jiné komunity mluvčích, který se osvojuje hlavně formálním vzděláním, užívá se ve většině psaných a formálně mluvených projevů, avšak žádní členové jazykové komunity jej neužívají v běžné mluvě“ (Ferguson, 1972 [1959], s. 245, překlad NB).²

¹ V souladu s českým územ volím překlad *útvary* místo poněkud těžkopádného *variety*.

² “Diglossia is a relatively stable language situation in which, in addition to the primary dialects of the language (which may include a standard or regional standards), there is a very divergent, highly codified (often grammatically more complex) superposed variety, the vehicle of a large and respected body of written literature, either of an earlier period or in an other speech community, which is learned largely by formal education and is used for most written and formal spoken purposes but is not used by any sector of the community for ordinary conversation.”

Zkrácený seznam jeho kritérií je uveden v následující tabulce:

Tab. 1: Kritéria pro diglosii (podle Fergusona, 1972 [1959])³

1. **Funkce.** V jazykové komunitě je jeden útvar všeobecně uznáván jako „vysoký“ (V) a druhý útvar jako „nízký“ (N).⁴ Užití těchto dvou útvarů je ve valné většině případů jasně řízeno funkcí, překrývání útvarů (tj. kontexty vhodné pro oba útvary) je minimální. Ve valné většině situací se hodí jen jeden útvar, přičemž volba „nesprávného“ útvaru mluvčího zesměšňuje.
2. **Prestiž.** Útvar V má prestiž, která u N chybí; povědomí o statusu N je nízké.
3. **Dědictví slovesnosti.** Dědictví slovesnosti patří do útvaru V.
4. **Osvojení.** V se neužívá jako přirozeně osvojený útvar, mluvčí se ho naučí výhradně formální výukou.
5. **Standardizace.** V má kodifikované standardy, přičemž N má obecně přijaté normy, ale kodifikované standardy postrádá.
6. **Stabilita.** Diglotická situace je poměrně stabilní, přetrvává po několik staletí.
7. **Gramatika.** Mluvnická soustava N představuje redukovanou verzi mluvnické soustavy V.
8. **Lexikon.** Přes valnou většinu společných lexémů existuje značný počet dublet pro běžné pojmy frekventované v obou útvarech. Volba jedné z dublet jasně zařazuje výpověď do V nebo N.
9. **Fonologie.** Oba útvary spolu tvoří jednu fonologickou soustavu. Základním systémem je N, kdežto systém útvaru V je alternativní, doplňující (tzv. podsystém nebo parasystém).

Tyto původní rysy diglotické situace Ferguson zakládal na čtyřech zkoumaných společnostech: Egyptu, německy mluvícím Švýcarsku, Řecku a Haiti.⁵ Zaujal ho fakt, že tyto čtyři jazykové situace nevznikly jako jedna společná konstelace událostí a faktorů. Naopak se vytvářely samostatně, v různých obdobích a jako výsledek různého sociálního a historického vývoje. Z toho vyplývá, že se tzv. monolingualismus nejeví jako samozřejmý status quo. Se vši pravděpodobností existuje stabilní situace, která vzniká přirozeným a nevnučeným vývojem a spočívá v tom, že každý z obou útvarů jednoho jazyka je sám o sobě nedostačující, ale dohromady dokážou plnit potřeby společnosti.

1.2. Která definice diglosie?

Definice diglosie byla již mnohokrát podrobena rozboru, upravena, rozšířena a zúžena, a proto se neobejdeme bez stručné rekapitulace tohoto rozvoje (vývoje) a zdůvodnění naší volby původních Fergusonových kritérií.

V 60. letech tvrdili někteří vědci, mezi prvními američtí sociolingvisté John Gumperz (1961, s. 983–984; 1962) a Joshua Fishman (1967, s. 31), že diglotické poměry mohou existovat i tam, kde útvary nejsou geneticky příbuzné ani podobné.⁶ Toto první

³ Podobně Giger (2006) ve své studii historických rysů diglosie v českých zemích; naše seznamy se v detailech liší tím, že vznikly každý samostatně.

⁴ U Gigera (2006) najdeme H a L podle Fergusonových původních názvů (*high – low*). Přidržuji se tu „českých“ názvů V a N podle např. Daneše (1999 [1988]).

⁵ Situace se ovšem v těchto jazycích vyvinula a vyvíjí dál a Fergusonův popis je třeba aktualizovat, obzvláště co se týče řečtiny a kreolštiny. V Řecku nový standard, který se zakládá na „lidové mluvě“, získává díky státní propagaci čím dál víc ohlasu, kdežto užití tradičního spisovného útvaru *katharévousa* je na ústupu. Obdobný rozvoj platí i pro Haiti, kde kreolština proniká do funkcí dříve vyhrazených pro francouzštinu.

⁶ De Silva (1982, s. 95) komentuje: „Po publikování Fergusonovy stati a po následném přijetí termínu diglosie jako užitečného názvu pro popis jistých rozdílů v jazykovém chování se někteří sociolingvisté ... pokusili rozšířit význam termínu natolik, že by snad každá komplexní jazyková společnost (viz Gumperz,

rozšíření pojmu diglosie můžeme pojmenovat *koloniální* (viz např. Rubin, 1968 aj.). Fakticky se tím rozšiřuje pole působnosti diglosie do všech koutů světa: všude, kde národ bez vlivné písemné tradice žije pod nadvládou cizího národa, pravděpodobně vetřelce, který takovou tradici má, můžeme spatřovat rysy diglosie.

Tím se z popisu vztahu mezi dvěma útvary stane popis střetu dvou společností: lze jím argumentovat proti kolonialismu a ve prospěch postkolonialismu a je místy využit pro účely politické korektnosti. V tomto novém pojmu je útvar V značně proměněn, ztrácí některé základní prvky své původní definice, jako např. příbuznost k útvaru N, a získává *a priori* negativní konotaci.

Druhé rozšíření můžeme nazvat *imigračním*. V něm začali vědci pojmenovávat jako diglotickou i situaci, ve které si přistěhovalci zachovávají mateřskou řeč ve stísněných poměrech cizí země (viz např. Cooper – Greenfield, 1969, o Portoričanech v New Yorku).⁷ V těchto situacích opět došlo k vypuštění jiných, dosud nezbytných kritérií diglosie.

Zatímco první významové rozšíření termínu diglosie mělo nejvýraznější vliv na definici útvaru V, druhé rozšíření mělo nejvýznamnější dopad na definici útvaru N. Požadavek, aby N nedisponoval registry, slovní zásobou, ani psanou normou charakteristickou pro vyšší útvar, je vypuštěn a zůstává jen fakt, že existující „vyšší“ funkce N jsou v dané společnosti potlačeny nebo neaktualizovány. V této fázi se už specifické rysy N oproti V téměř vytratily, jejich vzájemný poměr lze zjistit jenom podle společenských faktorů a nikoliv podle jazykových prostředků, které samotné útvary mají k dispozici (viz tab. 2).

Rozsáhlá diskuse z r. 2002 na stránkách International Journal of the Sociology of Language ukazuje, že vědci spatřují čím dál větší užitečnost v užších definicích diglosie. Hudson (1996, s. 2) např. navrhuje, abychom omezili termín diglosie na jazykové situace, které splňují Fergusonova původní kritéria. Přitom na základě předchozích diskusí o imigračních a koloniálních situacích vyčlenil jako hlavní kritérium pro diglosii volbu kódů podle situací, nikoli podle společenského postavení mluvčího (s. 3–4). Toto tvrzení značně omezuje důležitost kritérií jazykové příbuznosti, blízkosti kódů atd. a zdůrazňuje význam kritérií prestiže, osvojení (viz např. Fasold, 1984, s. 72–78).

Tab. 2: Rozvoj pojmu diglosie

A. Koloniální diglosie: Kolonizátor versus kolonizovaný

V = jazyk impéria

N = jazyk domácí

Fergusonova kritéria: –7, –8, –9

V: +nucenost, cizost, násilnost

1962a) mohla být chápána jako diglotická ... jednoduše výsledkem vzájemné závislosti mezi diferenciací společenských rolí a konvenčními variacemi v jazykovém chování.“ (Překlad NB.)

⁷ Fishmanova studie o jidiš byla mezním případem: jidiš je jazyk s určitou psanou tradicí, ale vytvořil se ve společnostech, kde spisovným útvarem – útvarem vyšších kulturních hodnot a běžné úřední komunikace – byla buď biblická hebrejština, nebo např. němčina a ruština, takže se k dřívějším popisům diglosie víceméně hodil. Jakmile se ale začalo mluvit o španělsko-anglické diglosii, už se jednalo o dva jazyky s plnohodnotným spisovným útvarem a definice diglosie se posunula o krok dále.

B. Imigrační diglosie: Místní obyvatelstvo versus přistěhovalci

V = spisovný útvar jazyka místního obyvatelstva

N = domácí a spisovný útvar jazyka přistěhovalců

Fergusonova kritéria : -2, -3, -4, -5, -6, -7, -8, -9, částečně i -1.

N: +slovesnost, +dědictví, +cizost

C. Návrat k užšímu pojmu diglosie

V = útvar pro určité „vyšší“ funkce, osvojuje se jenom formální výukou

N = domácí útvar, osvojuje se přirozeně a nevyučuje se

Fergusonova kritéria: +1, +2, +3, +4, ostatní jsou méně důležitá

1.3. Diglosie v slavistice a bohemistice

Slavisté se zabývají otázkou poměrů mezi jazykovými útvary už delší dobu, ale s pojmem diglosie, jak ho užíval Ferguson, začali pracovat až v 70. letech. Ze studií o diglosii můžeme vyčlenit práce o historických a o současných jazykových situacích (v daném případě se soustředíme na češtinu).

Starší slovanské jazyky nabízejí četné situace, ve kterých označení „diglosie“ může být přínosné, i když aplikace teorie vyvinuté pro současné jazykové situace na historické jazyky nemůže být mechanická, jak ukazuje Giger (2006, s. 76–80). Termín diglosie aplikovaný na středověkou ruštinu nacházíme u známého lingvisty Borise Uspenského (mj. Uspenskij, 1987), který zastával názor, že funkci vysokého útvaru v ruské společnosti pozdního středověku plnila církevní slovanština, zatímco prostá ruská mluva byla omezena na funkci útvaru nízkého.⁸ Lauersdorf (2002) a Giger (2006) se zabývali historickým vývojem diglotických situací na Slovensku a van Leeuwen-Turnovcová (2002a, 2002b) srovnávala vývoj mluveného „literárního jazyka“ v ruštině s postavením spisovné češtiny (dále jen SČ) v českých zemích.

Při vši popularitě pojmu diglosie není divu, že se jej bohemisté chopili jako možného rámce pro popis české jazykové situace, která se povahou svého spisovného útvaru a distribucí užití svých různých variet značně lišila od situací ve velkých západoevropských zemích. Některé tyto články věnované diglosii v češtině přicházejí ke kladnému závěru: Micklesen (1978) a Grygarová-Rechzieglová (1990) např. potvrdili, že diglosie nabízí celkem vhodný popis české jazykové situace, a tento přístup se v anglosaské bohemistice tak „zabydlel“, že se stal součástí některých známých popisů české jazykové situace (viz např. Janda – Townsend, 2000, s. 4; Janda, 2005, s. 339).

U dalších badatelů se diglosie jako popis české jazykové situace setkala s opatrnějšími ohlasy. Sgall et al. (1992, s. 17, 215–216) vnímají určité spojitosti mezi diglosií a územím v Čechách, ale neakceptují tento popis bez výhrad. Eckertová (1993, s. 6) komentuje, že česká situace je blízko diglosie, a Dickins (1995, s. 22) poukazuje jednak na jevy spojující češtinu s jinými diglotickými jazyky, jednak na jevy, kterými se od nich liší. Giger (2003) srovnává českou jazykovou situaci nejen v Čechách se svým rodným německy mluvícím Švýcarskem a vyznačuje některá specifika české situace,

⁸ Tvrzení Uspenského o diglotičnosti staroruské společnosti nejsou přijímána bez výhrad, viz např. Lunt (1990), který zpochybňuje model Uspenského a obviňuje ho z anachronického přístupu k datům.

např. bohaté možnosti střídání kódů a pronikání obecné češtiny (dále jen OČ) do tzv. „prestižních“ sfér. Daneš (1999 [1988], s. 292–295) nabízí vyváženou aplikaci popisu diglosie na češtinu a poukazuje na místa, ve kterých česká jazyková situace splňuje i nesplňuje požadavky původních Fergusonových kritérií.

Opatrnější badatelé upozorňují na tendenci ke sblížování SČ a OČ a na široké pásmo situací, ve kterých se užívá směsice obou útvarů. Sgall et al. (1992) konstatují, že OČ proniká mnohem častěji a přijatelněji do odborné konverzace a do jiné „neutrální“ promluvy, kde by se měl teoreticky uplatňovat útvar V. Giger (2006) upozorňuje na míšení kódů uvnitř promluvy a na situace, ve kterých účastníci jedné konverzace volí rozdílné kódy, a tím také zpochybňuje první kritérium (jasná funkční diferenciaci). Daneš (1999 [1988]) vidí hlavní odchylky české jazykové situace v tom, že dochází ke sblížování útvarů a následně k míšení útvarů v rostoucím počtu situací, a proto považuje českou diglosii za méně stabilní.

1.4. Diglosie a její aplikace na češtinu

Pro češtinu ovšem není třeba, a vzhledem k výhradám vyjádřeným výše není ani žádoucí, abychom pracovali s rozšířenou definicí diglosie. Útvar V (SČ) představuje jazyk jednoho společenství (na rozdíl od nadnárodních jazyků, jako je angličtina, němčina aj.) a mluvčí N jsou obyvatelé daného státu a rodilí mluvčí češtiny. Zůstanu proto u Fergusonových původních kritérií a v tabulce 3 je promítnu na českou jazykovou situaci jako teze, které budou v dalších oddílech prověřeny.

Tab. 3: Jazyková situace v Čechách jako situace diglotická

1. V Čechách má čeština jeden útvar, který lze popsat jako V (*spisovná čeština*, SČ), a jeden útvar, který lze popsat jako N (*obecná čeština*, OČ). Užití těchto dvou útvarů je v mnoha případech jasně řízeno funkcí, překrývání útvarů (tj. kontexty, do kterých se hodí oba útvary) není zatím značné, ačkoli čeština disponuje širokým pásmem „pomezních“ situací, kde se v ryzí podobě neuplatňuje ani jeden z obou útvarů, ale spíše prvky obou útvarů dohromady. Ve valné většině situací se rodilému mluvčímu prý tradičně hodí jen jeden útvar, a tomu tak je např. pro útvar V ve vědecké, odborné, technické, právní a administrativní literatuře, ve zpravodajství v novinách i v rozhlase a v televizi, pro útvar N naopak v běžné neformální mluvené komunikaci, kdežto volba „nesprávného“ útvaru působí rozpaky či pocit nevhodnosti (Fergusonovo *zesměšnění* je asi pro českou jazykovou situaci příliš silný výraz, aby platil obecně).
2. SČ má prestiž, která chybí u OČ. (Podobná situace platí na Moravě a ve Slezsku, kde místo N zaujímají lokální nářečí.)
3. Dědictví české slovesnosti patří do SČ; OČ není přímo spojená s klasickou literární činností (a podobně na tom jsou moravské dialekty).
4. SČ není osvojována aktivně v přirozené komunikaci, mluvčí se učí se jí vyjadřovat (tj. psát, mluvit) formální výukou.
5. SČ má kodifikované standardy, které najdeme v prestižních příručkách, přičemž OČ má obecně přijaté normy (ve smyslu společný „inventář jazykových prostředků užívaných jazykovým společenstvím“, Nebeská, 1995, s. 17), ale kodifikované standardy postrádá.
6. Postavení obou útvarů se mění, nicméně setrvává od začátku 19. století.
7. Mluvnická soustava OČ představuje v určitých aspektech redukovanou verzi mluvnické soustavy SČ.

8. SČ a OČ se dělí o valnou většinu lexikonu, nicméně v běžné slovní zásobě disponují četnými dubletami, podle kterých můžeme zařadit výpověď do V nebo N.
9. SČ a OČ tvoří spolu jednu fonologickou soustavu.

V druhém oddílu budu postupovat podle těchto bodů a pokusím se o analýzu jejich věrohodnosti. Třetí oddíl bude věnován problematikým místům vzniklým během této analýzy.

2. Hodnocení tvrzení o češtině podle Fergusonových kritérií

Tvrzení předložená v tabulce 3 jsou stručná, a proto nutně zastírají složitost české jazykové situace. V následujících pojednáních se pokusím o detailnější rozbor těchto bodů. Budu se zabývat víceméně výhradně jazykovým společenstvím v Čechách, neboť právě tam se vyskytuje nejmarkantnější kontrast mezi dvěma útvary, který má alespoň na první pohled nejbližší k diglosii.⁹

2.1. Definice a funkce útvarů

O základním postavení dvou hlavních útvarů v Čechách není pochyby. SČ se užívá v komunikačních situacích jmenovaných Fergusonem jako typických pro útvar V: politické projevy; televizní zprávy; novinové články, titulky fotek a komentáře. Do těchto situací se nehodí žádné z přirozeně se vyskytujících nářečí, či psaná podoba těchto nářečí. V kázání, osobních dopisech a poezii je V podle Fergusona typický, nicméně v českém prostředí si už všímáme pronikání N do těchto žánrů. V komunikačních situacích navržených Fergusonem pro útvar N je OČ alespoň přípustná: ústní pokyny pro pracovníky v domácnosti (situace v českém prostředí ostatně málo charakteristická), číšníky, dělníky, úředníky; konverzace s rodinou, s kamarády, s kolegy; seriály v rádiu; titulky politických kreslených vtipů v novinách, lidové příběhy.

Fakt, že pokyny, seriály a titulky politických karikatur se mohou vyskytnout jak v OČ, tak ve SČ, či že by v takových kontextech mohlo dojít ke smíšení kódů, sám o sobě nepopírá možnost vystihnout českou jazykovou situaci pojmem diglosie. Ferguson uvádí dané kontexty jen jako příklady (říká tomu „vzorkový seznam možných situací s ohledem na útvar obvykle používaný“; Ferguson, 1972 [1959], s. 236, překlad NB). Svědčí to ale o relativně pevném postavení SČ a rovněž o její blízkosti k češtině obecné i o její srozumitelnosti pro mluvčí OČ. K funkcím útvarů se vrátíme později, ale připustíme, že existence pásma „pomezních“ nebo „smíšených“ situací není u diglotických jazyků výjimkou; Ferguson zaznamenal podobné případy u arabštiny a řečtiny.

Zbývá nám zvážit důsledky špatné volby útvaru. V českých jazykových poměrech by bylo Fergusonovo „zesměšnění“ (*ridicule*) příliš silnou emocí.¹⁰ Nevhodné užití může mít různé dopady. Buď je to faux pas, které navodí u posluchačů či čtenářů pocit

⁹ Na Moravě a ve Slezsku je situace dokonce složitější, počítá se s interakcí místních nářečí, interdialektů nadnářečního, ale pořád regionálního charakteru, částečně OČ a ovšem i SČ (viz např. Davidová et al., 1997).

¹⁰ Daneš (1999 [1988], s. 293) poznamenal, že „volba příslušné variety není volná, že je společensky cenzurována a sankcionována“.

nepatřičnosti a trapnosti, anebo se takové užití chápe jako záměrná stylistická hra, která má funkci referenční (odkazuje k nějakému jinému textu ve společném povědomí, tzv. *intertextovost*), funkci ironickou či funkci textové koheze (obrací pozornost na určitý jev).

2.2. Prestiž SČ

V českých zemích je SČ bezesporu útvarem s vyšší prestiží. Užívá se ve všech typech tištěných textů, ve formálních a veřejných projevech je považována za velmi žádoucí, ve školách a na univerzitách je často slyšet v závislosti na formálnosti situace (na přednášce spíše ano, mezi studenty jen málokdy). Naopak OČ je často charakterizována jako „pokleslá“, je hodnocena spíš negativně (o tom viz např. Bermel, 2007, s. 206–207).

Další Fergusonova podmínka je, že mluvčí útvaru N často dokonce i popírají jeho existenci či si neuvědomují, že ho vůbec užívají. Co se týče češtiny, relevantní se v tomto ohledu jeví výzkum Bayerové-Nerlichové (2004), který popisuje vysokou prestiž SČ vedle relativně nízkého povědomí mluvčích o OČ. Respondenti Bayerové-Nerlichové nejen že neměli pro svůj rodný útvar žádný přesný název, ale často tvrdili, že by tvary OČ neužívali přesně v těch kontextech, ve kterých je Bayerová-Nerlichová v jejich řeči zaznamenala.¹¹ Nejde tedy o úplné popření jiného útvaru existujícího vedle SČ: mluvčí jsou si do určité míry vědomi existence OČ, používají ji, ale moc se o ní nemluví.

2.3. Dědictví SČ

V české slovesnosti se psané texty minulosti s vysokou prestiží vytvořily v tehdejšímu útvaru V a soudobá literární tvorba je považována za součást této tradice. Důležitá tu je spojení *je považována za* („contemporary literary production is felt to be part of this otherwise existing literature“, Ferguson, 1972 [1959], s. 238; zdůraznil NB); jsou různé názory na to, do jaké míry současná česká slovesnost přímo navazuje např. na tvorbu humanistické češtiny, ale podstatné je, že v příručkách, v povědomí vzdělaného mluvčího a v hlavních liniích vědeckých popisů je SČ, nikoli OČ, přímým následníkem české slovesnosti.

Důsledkem tohoto dědictví má být podle Fergusona pronikání jinak archaických tvarů, výrazů a vazeb do současného spisovného jazyka. O tom, že SČ zachovává mluvnické tvary, fonologické jevy, slova a syntaktické struktury, které se už dávno neužívají v mluvených útvarech jazyka, není pochyb; viz rozsáhlé debaty od 60. let 20. století o vhodnosti upuštění od archaismů a zavedení mluvnických a fonologických tvarů z OČ do spisovné kodifikace (mj. Sgall, 1960, 1962, 1963; Bělič et al., 1961, 1962; Havránek, 1963; Novák, 1962).

¹¹ Bayerová-Nerlichová ve své studii zjistila, že respondenti používali SČ tvary v 6 % případů, kdežto podle jejich vlastního komentář by použili SČ ve 42 % případů. O „neviditelnosti“ OČ a o vysokém hodnocení SČ poznamenala: „Pozitivní postoj Čechů k spisovné češtině nemusí automaticky implikovat negativní postoj k češtině obecné, jak je tomu dnes. Tento postoj je až groteskní s přihlédnutím k realitě: Všichni tak mluvíme, přestože tak mluvit nechceme“ (Bayerová-Nerlichová, 2004, s. 191).

2.4. Osvojení si jazykových útvarů

Ferguson konstatoval, že si uživatelé přirozeně osvojují útvar N v mluvené komunikaci „normálním“ způsobem („the ‘normal’ way of learning one’s mother tongue“; Ferguson, 1972 [1959], s. 239). Postavení OČ jako rodného nářečí většiny Čechů už není kontroverzním tématem (viz odd. 2 výše); přibližně 60 % mluvčích češtiny bydlí na území, kde OČ již během posledních několika generací postupně nahradila tradiční nářečí.

Útvar V se naopak osvojuje výhradně během formální výuky. Ferguson připouští, že pasivní znalost lze získat v přirozeně se vyskytujících situacích – např. tím, že slyšíme V v rádiu a v televizi atd. –, ale trval na tom, že při velkých rozdílech mezi útvary je získání aktivní znalosti příliš náročné na to, aby se uskutečnilo bez školní výuky. V češtině si všímám přibližně tohoto stavu věcí, popsaného mj. ve Sgallových pracích:¹² Češi v Čechách jsou od mládí zvyklí slyšet SČ ve sdělovacích prostředcích a výchovných materiálech, nicméně v předškolním věku si ji neosvojí aktivně. Aktivní osvojování SČ probíhá formálně, ve vzdělávacích institucích. Jinak obyvatelé Čech spolu v běžných situacích komunikují v OČ, třebaže se tu občas vyskytne výraz spisovný.¹³

2.5. Kodifikace a normy

Otázka kodifikace a norem v češtině je blízko tomu, co popisuje Ferguson. Kodifikací SČ se v ČR zabývají významné instituce a spisovný jazyk byl dlouho považován za jediný útvar hodný detailního popisu a výzkumu. Definice „kodifikační příručky“ není pro češtinu bezproblémová (viz např. Cvrček, 2006, s. 18), nicméně do ní určité spadají alespoň Pravidla českého pravopisu a Slovník spisovné češtiny, případně i jiné mluvnické a příručky. Popis OČ na druhé straně donedávna doprovázela řada problémů. Někteří zahraniční badatelé (Vey, Kučera, Širokovová) se tímto tématem ve svých publikacích zabývali, doma v Československu byly ale pokusy o popis OČ přiřazeny k snahám o „zespisovnění“ nestandardních jevů (viz odd. 2.3.), a proto se setkávaly s nepochopením či nezájmem. Jediným detailním souhrnným popisem OČ byla a dosud je práce Hronkova (1972), vydaná jen ve skriptech a dávno rozebraná.¹⁴

Od poloviny 70. let se tradiční členění na studium spisovného jazyka a studium nářečí rozšiřuje o takové dříve „pomezí“ jevy, jakým je např. městská mluva. Tím se česká lingvistika dostává k popisu užití různých útvarů.¹⁵ Byl to americký bohemista

¹² „Even today, there are practically no native speakers of Standard Czech, since most children get acquainted with this code just in a passive way, watching TV, listening to the nurses and teachers in kindergartens, and partly to the overcareful speech of their mothers addressing them. The active use of the Standard is as a rule acquired only at school.“ (Sgall, 1994, s. 140).

¹³ Hovořívá se o pohádkových bytostech (většinou to mají být učitelé nebo profesori), které mluvily celý život SČ i doma s rodinou. Za 21 let občasných pobytů v Čechách jsem ale žádnou takovou bytost nepotkal a velice pochybuji o tom, že by jich bylo nějak mnoho.

¹⁴ Této práci lze však vytknout, že se neopírá o systémový rozbor prvků OČ tak, jak se užívají v běžné komunikaci, jelikož tou dobou existovala jenom jedna taková studie (Kravčíšinová – Bednářová, 1968) a dodnes nebyl tento materiál dostatečně prozkoumán ani analyzován.

¹⁵ Zvláště Dejmkovy průkopnické studie (Dejmek, 1976, 1981, 1987) tvoří důležitý příspěvek k poznání užití prvků OČ a SČ.

Ch. Townsend (1990), kdo publikoval další rozsáhlý popis OČ jako samostatného jazykového útvaru, založený na výzkumu z konce 80. let 20. stol. a vydaný těsně po r. 1989; ten se však v České republice dočkal smíšené reakce.¹⁶ Je stále otázkou, jestli vůbec někdo dokáže popsat OČ tak, aby mezi českými odborníky nevznikly vleklé a vášnivé spory o jejich základních rysech. Jsou určité jevy, které do OČ bezesporu patří, pro dlouhou řadu dalších jevů ale každé začlenění do popisu či vyřazení z popisu OČ vyvolá ostré debaty a kritiku. Jak jsem však již poznamenal, absence kodifikace je jedním z hlavních prvků útvaru N.

2.6. Rozvoj a stabilita jazykové situace

Co se týče stability, diglosie v Čechách je poměrně pozdním jevem a vytvořila se za zvláštních podmínek. V Řecku, Švýcarsku a Egyptě se diglosie vytvářela během staletí v důsledku postupného vývoje mluvy a konzervativnosti spisovných tradic. Na Haiti byl vývoj diglosie asi stejně rychlý jako v českých zemích, podmínky byly ale zcela odlišné a vyústily ve vznik nového mluveného útvaru, tzv. kreolštiny, která se až od poloviny 20. století začíná objevovat v psané formě. V českém obrození naopak splývaly dva směry: na jedné straně probíhala standardizace spisovného jazyka a rychle se rozšiřovala gramotnost mezi obyvateli českých zemí, na druhé straně se prosazovaly puristické, archaizující zásahy do spisovného standardu s tím, že by eventuálně měly ovlivnit i normy spisovného a běžně mluveného jazyka.

Van Leeuwen-Turnovcová (2002a, 2002b) poukazuje na některé důležité činitele, kterými se vyznačuje jazyková situace v českých městech oproti např. situaci v městech ruských: původní „neelitní skladba společnosti“, která zůstala zachována v průběhu 19. století; slabý podíl českých žen „na vytváření a praktikování jazykových a komunikativních standardů“ a „plebejsko-demokratický habit“ charakteristický pro českou společnost této doby (van Leeuwen-Turnovcová, 2002a, s. 460). Podle van Leeuwen-Turnovcové je daná situace důsledkem silnější pozice němčiny v českých městech v 19. století a následně slabší pozice SČ, která zůstala oproti svým protějškům v jiných jazykových společenstvích omezena: během vytváření společenských návyků a praxí se SČ nedostala do role, kterou zaujímá ruský „literární“ útvar v ruské městské společnosti.

Právě přirozená omezenost SČ ve společenských funkcích umožňovala prosazení puristických zásahů a distancování SČ od mluvených útvarů a vedla k posílení pozice OČ jako nejpřijatelnější variety pro neformální mluvenou interakci, jež vyústilo ve vytvoření diglosní jazykové situace.

Zánik dominantního statusu němčiny v Čechách doprovázely zásadní změny v české jazykové praxi a následně v diglosní situaci. Od 20. let 20. století je více pokusů o sblížení SČ a OČ. Na jedné straně jde, počínaje již Gebauerem na začátku 20. století, o snahu kodifikovat tvary ve spisovném standardu, které odpovídají tvarům běžně mlu-

¹⁶ Pro některé je v Townsendově studii kamenem úrazu skutečnost, že se jeho žebříček přijatelnosti jevů v OČ zakládá na explicitních hodnoceních jen hrstky rodilých Pražanů žijících dlouhodobě v emigraci. Tento postup vycházel ovšem z politické reality před listopadem 1989 a omezuje význam jeho závěrů.

veného jazyka, a o jejich prosazení ve spisovném úzu (viz např. Sedláček, 1992–1993, a Šmilauer, 1943, kde se evidují některé tvaroslovné změny). Na druhé straně můžeme v některých aspektech mluvit o postupném zespisovnění mluveného jazyka s příchodem všeobecné gramotnosti a se zánikem pozice němčiny jako alternativy pro vzdělanou konverzací.¹⁷ Adaptace spisovného jazyka v českých zemích začíná dříve než v zemích zkoumaných Fergusonem, a období jasně vyhraněné diglosie bylo tedy na českém území značně kratší než jinde.¹⁸

2.7. Morfologie útvarů

Jako flexivní jazyk disponuje čeština spolu s ostatními slovanskými jazyky bohatými prostředky pro morfologickou variaci. Většinou se tvary SČ a OČ shodují, ale tam, kde dojde k diferenciaci, představuje OČ spíš zjednodušená paradigmatata (viz tab. 4).

Tab. 4: Morfologie SČ a OČ¹⁹

Jev	SČ	OČ
1. pád mn. č. příd. jmen	<i>dobří, dobré, dobrá</i>	<i>dobry</i>
6. a 7. pád j. č. podst. jmen m. a stř. rodu	<i>s dobrým, o dobrém</i>	<i>s dobrym, o dobrym</i>
7. pád mn. č. všech jmen, všech rodů	podst. jména: m./stř. rodu: -y/-i ž. rodu: -ami/-emi/-mi duál: -ama/-ema příd. jména: -ými/-ími, zřídka -ýma/-íma	podst. jména: -ama/-ema/-ma příd. jména: -ejma/-íma
1. pád mn. č. podst. jmen vzoru <i>pán</i> (tvrdé)	3 koncovky: -i, -é, -ové	2 koncovky: -i, -ové (-é jen v ojedinělých případech: <i>Španěle</i>)
3. os. mn. č.	-í, -ejí -ají	-ej -aj
minulé přičestí sloves na -nout	-nul: minul -l: řízl	-nul: minul, říznul
pomocná slovesa	<i>jsem = bych jsi = bys Ø = by jsme = bychom jste = byste Ø = by</i>	<i>sem = bysem si = bys, by si Ø = by sme = bysme ste = byste Ø = by</i>

¹⁷ Tím však nehodlám zastávat názory některých lingvistů v 50. a 60. letech minulého století, že se vytváří stabilní útvar „hovorový“, který by zahrnoval prvky obecné i spisovné češtiny (viz např. Bělič, 1955). O vlastním pochopení situace v současné češtině pojednám níže v odd. 2.9.

¹⁸ Fishman (2002, s. 69) odkazuje na implicitní požadavek Klosse a jiných, aby diglosní situace trvala nejméně tři generace, tedy tak dlouho, aby už na světě nezůstal nikdo, kdo si pamatuje na období před vznikem diglosie. Tři generace znamenají 70 až 100 let; období jasně vyhraněné české diglosie, než došlo k snahám o sblížení dvou útvarů, trvalo přibližně od r. 1830 do r. 1900, příp. až do r. 1920. Čeština proto splňuje toto kritérium, ale rozpad diglosie začíná hned po prvním století její existence.

¹⁹ Ve sloupci SČ prezentuji konzervativnější, výhradně spisovné tvary. Jsem si vědom, že některé tvary, o které se OČ podělí s jinými mluvenými útvary po celém českém území, jsou dnes už uznávány ve spisovné normě, zvláště pro méně formální účely, např. *Američani, můžu/můžou, pracuju/pracujou, říct*.

slovesa se souhláskovým kmenem	<i>mohu, můžeš, může, můžeme, můžete, mohou</i> (dva kmeny)	<i>můžu, můžeš, může, můžeme, můžete, můžou</i> (jeden kmen)
slovesa s koncovkami -eš, -e, -em(e), -ete	<i>pracuji (-u) versus nesu</i> <i>pracují (-ou) versus nesou</i>	<i>pracuju a nesu</i> <i>pracujou a nesou</i>
1. os. mn. č. sloves stejných tříd	<i>vedeme</i>	<i>vedem</i>
infinitiv sloves se souhláskovým kmenem	<i>řici (řict) versus dělat</i>	<i>řict a dělat</i>
přičestí minulé od sloves 1. třídy	j. č. <i>vedl, vedla, vedlo</i> mn. č. <i>vedli, vedly, vedla</i>	j. č. <i>ved, vedla, vedlo</i> mn. č. <i>vedli</i>

Na rozdíl od jiných diglotických systémů nedochází v češtině k hromadnému zjednodušení morfologických kategorií. Nezaniká rod, pádový systém, časování sloves ani slovesný čas, jak tomu bývá ve Fergusonových nižších útvarech. Výsledkem je, že si tyto dva útvary češtiny zůstávají poměrně blízké. Je však nutno upozornit na zjednodušení uvnitř těchto kategorií: redukuje se počet paradigmát, kmenových alternací atd.²⁰ Z tabulky 5 vyplývá, že rozdíly jsou značné v paradigmatech sloves a přídavných jmen, méně výrazné u podstatných jmen.

Tab. 5: Rozdílnost dvou útvarů

Přídavná jména: vzory *dobrý, jarní*

7 pádů, 4 rody (m. ž., m. n., stž., ž.), j. a mn. č. = 112 tvarů

Rozdíly mezi SČ a OČ existují v 56 tvarech (50 %), hlavně u vzoru *dobrý*.

Slovesa: vzory *moci/moct, nést (nýst), tisknout, sázet/trpět, prosit, dělat, mazat, kupovat*

3 osoby, j. a mn. č. + infinitiv + přičestí minulé = 64 tvarů

Rozdíly mezi SČ a OČ existují v 19 tvarech (30 %). (Nepočítá se už starší infinitivní tvar typu *sázeti* apod., ale tvary na *-u/-ou* se přiřazují k OČ.)

Podstatná jména: vzory *předseda, stroj, žena, růže, kost*

7 pádů, j. a mn. č. = 70 tvarů

Rozdíly mezi SČ a OČ existují v 6 tvarech (9 %).

Kdykoli mluvčí narazí na některé z těchto klíčových míst v paradigmatech, zvolí tvar, o kterém lingvista řekne, že „patří“ k jednomu či druhému kódu. Protože na taková místa se naráží v každé větě až několikrát, popis jakékoli delší promluvy jako „neutrální“, tedy nepatřící ani k jednomu útvaru, ani k druhému, je velmi nepravděpodobný.²¹ Názorný případ takového střetu možností ukazují Sgall et al. (1992, s. 4):

SČ: S takovými lidmi bychom nemluvili o (tom) tvém bytě.

OČ: S takovejma lidma bysme nemluvili vo tom tvym bytě.

Většina českých textů ale neobsahuje takové zhuštění tvarů, které vykazují členství v jednom či druhém centrálním útvaru. Reálnější představu dávají dvě sondy do psa-

²⁰ Snad jedinými výjimkami jsou (1) tvary typu *nesem*, u kterých dochází spíše k diferenciaci mezi tímto vzorem a ostatními slovesnými vzory a (2) tvary typu *ved*, které se odchylojí od ostatních tvarů přičestí minulého ztrátou konečného //l/.

²¹ Tím nechci tvrdit, že si mluvčí v každém případě vědomě vybírá kód – o problematice rozpoznání charakteru vlastní mluvy mluvčími viz Bayerová-Nerlichová (2004), a o volbách tvarů a kódů podle situací viz Hedin (2005).

ných a mluvených textů. Ve studii literárního dialogu jsem spočítal tzv. klíčové body v úsecích textu o tisíce slov. Tyto tři úseky představovaly práce tří autorů a výskyt klíčových bodů se pohyboval v rozmezí 113 až 167 z 1000. V takových textech se příslušnost k jednomu či druhému útvaru vykazuje asi u osminy až šestiny slov (Bermel, 2000, s. 50).

V případě mluveného jazyka se opírám o disertační práci Šonkové (1995). Její korpus mluvené řeči měl 40 000 slov:

Tab. 6: Rozložení tvarů v mluvené řeči (Šonková, 1995)

neutrální	57,8 %
OČ	37,4 %
SČ	4,4 %
knižní	0,3 %
vulgární	0,04 %

Ve svém korpusu Šonková zaregistrovala vyšší výskyt tvarů s příslušností k jednomu či druhému útvaru – více než jeden ze tří je takto označen. Může to vyplývat z charakteru mluvených textů: její korpus obsahuje oproti korpusům psaného jazyka²² relativně vysokou frekvenci částic a spojek (14,6 % a 11,9 %), které jsou často lexikálně označené jako tvary pouze mluvené.

2.8. Lexikon

Charakteristické pro diglosní lexikony jsou značné rozdíly nejen ve sférách typických pouze pro jeden z útvarů (např. technické termíny v útvaru V a názvy „domáckých“ věcí v útvaru N), ale i ve slovní zásobě běžné pro oba útvary. Jedná se tedy o dublety se stejnou referenční funkcí, z nichž každý člen dublety je jasně označen buď jako V, nebo N (Ferguson, 1972 [1959], s. 242–243).

Ve své stati Ferguson uvádí tři skupiny dubletních slov: pro řečtinu (*dům*, voda, rodit, ale), pro arabštinu (*bota*, nos, šel, co, teď) a pro kreolštinu (*člověk/lidé*, osel, dát, mnoho, teď). Aniž bychom odbočili od Fergusonových příkladů, najdeme podobné příklady v češtině: *dům/barák*, *nyní/teď*, *mnoho/moc* vedle řady dalších z běžné slovní zásoby (viz např. Townsend, 1990, s. 116–146; Hronek, 1972, s. 74–90). Otázkou ovšem zůstává, do jaké míry jsou tyto dublety spjaty čistě s jedním útvarem a zda můžeme spolehlivě popsat rozdíly mezi nimi nálepkami SČ a OČ (viz např. Hronek, 1972, s. 76–77; Bermel, 2000, s. 73–79). Bylo by možné např. argumentovat, že čeština má celou škálu možností, mj. klasickou dichotomii V/N (*dům/barák*), opozici V/neutrální (*nyní/teď*) a rovněž opozici neutrální/N (*mnoho/moc*).

Svědectví o lexikální diglosii v češtině je tedy dvojznačné. SČ a OČ se zřejmě liší v základní slovní zásobě tak, jak je popsáno pro diglotické jazykové situace, při bližším zkoumání však evidované dublety nemají jednotnou povahu.

²² Korpus psané češtiny SYN2000 má 550 029 částic (cca 0,6 %) a 6 967 738 spojek (cca 7,0 %), viz Český národní korpus (<http://ucnk.ff.cuni.cz>).

2.9. Fonologie útvarů

Podle Fergusonových kritérií mají mít oba diglotické útvary společnou fonematickou soustavu a SČ a OČ toto kritérium splňují (Daneš, 1999 [1988], s. 254).²³ Útvary se však rozcházejí jednak v kombinatorice těchto fonémů a v jejich distribuci, jednak v morfonologických alternacích, viz tab. 7.²⁴

Tab. 7: Fonologie SČ a OČ

Jev	SČ	OČ
<i>ráz</i>	užívá se, ale může být vynechán	fakultativní
<i>původně dlouhá samohláska</i>	<i>é, ý, í</i> (psané) nebo <i>é, í</i> (mluvené)	<i>í, ej</i>
<i>samohláska na začátku slova či kořene</i>	<i>#ú, #o</i>	<i>#ou, #vo</i>
<i>některé souhláskové skupiny, obzvlášť na začátku slova</i>	vyskytují se (<i>#vžd-, #kt-, #jm-, #jd-</i>)	zjednodušují se (<i>#d-, #k-, #m-, #d-</i>)

Zbývá dodat, že některé „tradiční“ jevy OČ jsou buď na ústupu obecně, anebo se v praxi nerealizují v narůstající řadě slov „přirozenějších“ pro spisovné kontexty. Např. /ou-/ na začátku slova již dlouho ustupuje ve prospěch spisovného /ú-/ a vedle toho je řada slov, u kterých varianta na /ou-/ není pro normální OČ běžná: *úkol, úkor, úvod* atd., nikoli **oukol, *oukor, *ouvod*. Podobná tvrzení o statusu /vo-/ v OČ jsou mnohem spornější (někteří vědci označují např. *voťazka* jako emocionálně zabarvené, viz Townsend, 1990, s. 38, a pro mnohé mluvčí je to velmi příznakový tvar, kdežto pro jiné mluvčí je bez jakéhokoli emocionálního odstínu).

3. Nevyřešené otázky

Předchozí pojednání i při detailnějším zaměření na některé jevy značně zjednodušují určité aspekty české jazykové situace. K závěrům o její diglotičnosti či nediglotičnosti proto dojdeme až po prozkoumání některých problematických míst ve světle empirických dat sebraných a analyzovaných během posledních 50 let. Jsou to především: doplnění a hodnocení seznamu kontextů, ve kterých se mají užívat SČ a OČ; kombinatorika OČ a SČ variant podle hodnocení rodilých mluvčích; empirická data o volbě tvarů v mluvené češtině; empirická data o volbě tvarů v psané češtině; dopad standardizačních kroků na vztahy mezi SČ a OČ.

²³ Podle Daneše by se však nedalo tvrdit totéž o některých místních nářečích, zvláště ve Slezsku.

²⁴ Tím mám na mysli, že např. foném /é/ je ve SČ běžný, v OČ se ale vyskytuje jenom v převzatých slovech a v některých slovech expresivních. Naopak diftong /ej/ má ve SČ velmi omezený výskyt, najdeme jej jen v rozkazovacím způsobu a u některých podstatných jmen typu *kolej, trofej*. Oproti tomu je v OČ velmi frekventovaný, užívá se u přídavných jmen a jinde v alternaci s krátkým /i/ vzniklým z původního /y/ a někdy z původního /i/ (SČ *vymluvit* × *výmluva, pohybovat* × *hýbat* versus OČ *vymluvit* × *vejmluva, pohybovat* × *hejbat*).

3.1. *Nárůst přechodových a problematických jazykových situací*

Zmínil jsem se již dříve, že čeština má relativně široké pásmo přechodových situací, kde je volba tvarů uvolněnější. V některých těchto situacích se kombinují prvky typické pro SČ i OČ. Chloupek (1987, s. 98) uvádí čtyři ukázkové situace: matka píše svému synovi vzkaz na kousek papíru, probíhá televizní diskuse na odborné téma, mluvený text se nahrává, a nejsložitější: zkušený učitel referuje svým žákům o učebních látkách dávno osvojených z různých psaných zdrojů. V daných příkladech očekávání o striktní korelaci mezi komunikativním prostředkem a jazykovým útvarem neplatí, v posledním případě jde o obsah, kde mezi zdrojem původních textů a vytvořením nového textu leží až několik desetiletí.

V češtině vždy bylo několik komunikačních situací uvnitř pole útvaru V, kde se dalo uplatnit alespoň několik rysů útvaru N:

- činohry a filmy (od r. 1960 stále více prvků OČ);
- přímá řeč v beletrii (uplatňují se jen v omezeném rozsahu a některé distinktivní rysy OČ se nevyskytují).

V jiných situacích – např. rozhovor s novinářem – se transkripce dialogu tradičně zpracovává do podoby vyššího útvaru. Ani toto však není nutné: pro vytvoření intimního tónu může žurnalista ponechat v textu stopy OČ (viz např. Čmejrková, 1996, 1999).

V běžné mluvě je užití útvaru N předpokládáno, všímáme si však značného rozdílu mezi funkcemi promluvy soukromé a veřejné. Před padesáti lety, když Ferguson stanovil kritéria pro oba útvary, bychom do seznamu mluvených funkcí, kde se uplatňuje útvary V, zahrnuli:

- formální projevy;
- interakce ve třídách a posluchárnách;
- hromadné sdělovací prostředky (rozhlas, televize);
- čtení nahlas.

Takzvané pomezí zóny mluvené komunikace, které nesou příznaky mluvenosti i psanosti a veřejné i soukromé komunikace, jsou pro hypotézu o diglotických společnostech problematické a takových zón se zdá být stále více (Daneš, 1999 [1988], s. 292–293). Během posledních 50 let se objevují stále nové komunikační možnosti. OČ se (více) užívá v řadě nových druhů psaných textů či funkcí:

- e-mail (rozdíly podle témat, snad i podle věku, povahy a vzdělanosti mluvčích);
- různé formy spontánní psané komunikace, např. elektronický chat, IM (*instant messaging*, tj. okamžité vyměňování zpráv přes počítač), SMS (krátké zprávy posílané a přijímané mobilním telefonem).

V některých funkcích jde o posun v úzu, způsobený snahou o větší mimetičnost literárních textů:

- literární dialog vždycky měl rysy OČ, ale od 60. let jich užívá stále častěji; ve valné většině beletristických textů jsou ale dodnes přijatelné jen některé prvky OČ;
- v tzv. „undergroundové literatuře“ od 60. let se užívala OČ jako výchozí vyprávěč-

ský útvar, obzvlášť pro tzv. *ich*-vyprávění. Dříve byla undergroundová literatura vlivná v intelektuálních kruzích, teď je ale na okraji veřejného povědomí. Současných textů, které užívají OČ jinak, než aby udělaly dojem neobvyklosti v psané komunikaci (viz výše), není obzvlášť mnoho.

Mluví se o dramatickém nárůstu problematických situací mluvených, kde OČ proniká do situací dříve vyhrazených pro útvar V, a naopak SČ do situací dříve přirozených výhradně pro útvar N:

- Používání OČ ve vzdělávacích institucích narůstá (na základních školách jako způsob, jak „neplašit“ žáky, na univerzitách v méně formálních diskusích i v expresivním tónu přednášek). Právě na univerzitách je prý užívání OČ na některých katedrách a v některých institucích rozšířené (Sgall – Hronek, 1992, s. 25; Giger, 2003, s. 86–87), nicméně takové užívání OČ bývá někdy odsuzováno jako pseudolidová stylizace.²⁵
- V některých rozhlasových a televizních pořadech se užívá OČ, aby se vytvořila „intimní“ atmosféra mezi moderátorem a hosty. I tato tendence se ne vždy setkává s nadšením veřejnosti (viz odd. 3.3. níže).
- OČ se ve filmech a v televizi nadále rozšiřuje, což je evidentně spojeno s rostoucím dojmem, že bez ohledu na jazykovou situaci nemůže SČ sloužit jako „přirozený“ způsob komunikace na určitá témata.
- Jak uvidíme později, OČ se může uplatnit na odborných schůzkách bez formální struktury (formální struktura, např. na valné hromadě, může podmínit volbu SČ).
- Mluví se, většinou bez opory v datech, o generačních rozdílech: starší lidé (nad 60 let) údajně dávají přednost OČ i v mluvených sférách, lidé středního věku (40–60) preferují SČ jako nástroj objektivního vyprávění. V mladší generaci (20–40) prý můžeme vnímat postup intertextuální: uplatňují se OČ a SČ jako způsoby zdůraznění, ironie nebo vyjádření vlastního distancování se od něčeho (Kořenský, 1998).

3.2. Hodnocení přijatelnosti kombinací

V oddílech 2.7. a 2.9. jsem opatřil určité fonologické a morfologické prvky štítkem SČ nebo OČ. V úzu se ale setkáváme se smíšenými kontexty, které kombinují prvky útvarů V i N. Takové kombinace jsou doloženy uvnitř jednotlivých tvarů, ve jmenných skupinách, uvnitř predikátu a mezi predikátem a jeho subjektem v bezprostředním kontaktu. Zdá se však, že takové kombinace nelze použít zcela nahodile: jenom některé jsou pro posluchače přijatelné a normální, což nasvědčuje tomu, že jazykové výrazy češtiny jsou plynule odstupňovány z hlediska své použitelnosti ve V a N. Je důležité upozornit, že tu nejde o jevy archaické či slangové – nemluvíme např. o infinitivu na

²⁵ Uličný (1995, s. 24) např. prohlašuje, že „jen mluvčí stylizující se do nonkonformních póz mohou tvrdit, že spisovné prostředky jsou strnulé, nemluvné apod.“, a Palková (1989–1990, s. 146) přezíravě komentuje postoj „některých mluvčích ‚z profese‘, např. rozhlasových nebo televizních novinářů, kulturních pracovníků, herců atd. jako výraz snahy dosáhnout osobitosti projevu, navodit ‚intimní‘ situaci, ale také působit ‚nenuceně‘ nebo se stylizovat ‚do lidového tónu‘“.

-ti anebo o slovech typu *figl*, *žába* atd. Jde o jevy centrální, pro které často neexistuje neutrální tvar, přijatelný pro oba hlavní útvary jazyka.

V 50. letech americký badatel Henry Kučera (1955, 1958, 1973) požádal rodilé mluvčí, aby zhodnotili přijatelnost různých kombinací prvků OČ a SČ.

Tab. 8a: Kombinatorika fonologie a morfologie V a N (Kučera, 1973, s. 513)

	SČ foném /é/	OČ foném /í/
SČ morfém <i>-ají</i>	<i>létají</i>	<i>lítají</i>
OČ morfém <i>-aj</i>	<i>*létaj</i>	<i>lítaj</i>

V tabulce 8a se jevila být přijatelná jen kombinace OČ fonologie se SČ morfologií. V tabulce 8b se však mluvčí přikláněli ke kombinaci fonému SČ s morfémem OČ.

Tab. 8b: Kombinatorika fonologie a morfologie V a N (Kučera, 1973, s. 504; Kučera, 1958, s. 185–186)

	SČ foném /í/	OČ foném /ej/
SČ morfém <i>-mi</i>	<i>mladými</i>	<i>*mladejmi</i>
OČ morfém <i>-ma</i>	<i>mladýma</i>	<i>mladejma</i>

Kučerova analýza ukázala, že nejde o žádnou hierarchii, ve které by morfologie měla přednost před fonologií nebo naopak, a že přiřazení jevů k útvarům V a N je z formálního hlediska arbitrární: fonémy hodnocené v jednom morfologickém kontextu jako V mohou být jinde přiřazeny k útvaru N, či vyhodnoceny jako neutrální (dobrým příkladem je výše zmíněné /í/), a morfémy spojené s jedním či druhým útvarem nemusí mít žádné společné fonologické či tvaroslovné vlastnosti. Místo toho je přiřazení k útvarům kulturně podmíněnou záležitostí zakotvenou v historii každého jevu. Prvky, které jsou označeny jako „silně“ vysoké či nízké, mohou mít omezené možnosti kombinace v rámci daného slova či fráze.

3.3. Empirická data z mluvené češtiny

Pokud jde o jazykovou produkci, dalším problematickým aspektem je to, jak pronikají prvky a tvary z útvaru N do V a naopak. V diglotické situaci bychom očekávali ve valné většině případů tzv. *situační střídání* či *přepínání kódů*, při němž si mluvčí vybírají útvary podle řečové situace a drží se ho, dokud nenarazí na změnu v komunikační situaci (tím se rozumí např. změna tématu nebo změna účastníků). To se týká ovšem hlavně mluvené komunikace, ale i pisatelé by měli mít k dispozici obdobný způsob volby jednoho či druhého útvaru. Empiricky získaná data z češtiny ale jasně ukazují přítomnost tzv. *metaforického střídání kódů*, ve kterém se přesuny mezi útvary uskutečňují často uvnitř jednoho textu v jedné situaci, dokonce i uvnitř slova. V posledním případě jde spíše o „míšení kódů“.²⁶

²⁶ Rozdíl mezi střídáním situačním a metaforickým je v sociolingvistice obecně známý (viz mj. Hudson, 1996, s. 52–53). O termínech „střídání“, „míšení“, „přepínání“ viz Bermel (2000, s. 8).

Zajímavý příklad metaforického střídání uvádí Louise Hammerová (1985, s. 62–63):²⁷

- (1) A: **český litinový** nábytek sice víme že byl ve **velké** míře **vyražen** v **devatenáctém** století
// **ovšem**
B: a už mluví spisovně // už mluví spisovně // /.../
B: a proto si pomáhala **takovým** **eště** / **těma ubrusama** // abych neřekla / těmi ubrusy spisovně
C: ale tobě se stejně chce **řít** / **těmi ubrusy** //
B: ano // **těmi ubrusy** / protože

Hammerová zaznamenala, že konverzace pokračovala s velkou dávkou SČ. Mluvíci byli profesionální restaurátoři nábytku a Hammerová tvrdí, že pro ně byly některé spisovné tvary přirozenější než jejich OČ ekvivalenty. Neformální tón rozhovorů mezi přáteli by měl zdánlivě podmiňovat útvar N, nicméně mluvíci tíhnou spíš k útvaru V.

Jinde Hammerová uvádí úsek dialogu, ve kterém se matka, která popisuje, jak její dcera umí číst z dětského časopisu, uchyluje k tvarům spisovným (Hammer, 1985, s. 63–64):

- (2) **teda** bez koktání / bez **takovýho** hláskování / **vona** čte po slabikách /jo / ... / tak tam je **psáno** jenom **velkými písmeny** / **no** / a **vona** si je **schopna** ty dvě tři stránky přečíst // sama //

Hammerová připisuje přesuny do SČ snahám mluvčích o „upřednostňování předmětu“ (Hammer, 1985, s. 63). Z hlediska analýzy je však toto vysvětlení definice kruhem: kromě postřehu badatelky, že výrazy patří do jiného jazykového útvaru, není jinak žádný důkaz, že právě toto slovní spojení má být posunuto do středu posluchačovy pozornosti. Bylo by stejně odůvodněné – nebo snad pravděpodobnější –, kdybychom v této replice shledali vliv učitelské řeči, která se tu a tam přiklání k užití spisovného tvaru.

Podobné příklady najdeme i v transkripcích „polooficiálních“ setkání. V jednom zápisu uvedeném v práci Bogoczové et al. (2000) se mluvčí účastnili týmového jednání, během kterého se hodnotila nabídka. Jednání se konalo v Praze, o svolavateli porady a mluvčím víme, že je původně z Moravy a dlouhodobě žije v Praze:²⁸

- (3) ...ale tó se dovíme 'až / po tom **desátým** ↓ **řekneme** ↓ / na dnes / já sem vás **vobcházel** jednotlivě ↑ / na dnes sem chtěl ↑ / abyste se podívali všichni ↑ / na ty ↑ / 'alternativy ↑ / 'a připravili si přístup 'a případně kritéria **jednotlivá** ↑ / na to hodnocení ↑ / s tím ↑ / že já předpokládám že do konce ledna **byzme** to měli mít **hotový** ↑ 'abych to mohl dát přeložit ↑ 'a toho **desátého** 'aby to **vodešlo** ↓ / vycházím z předpokladu ↓ že ↓ / hodnocení bude zase v **technické** a v **obchodní** části ↑ / že se to **týká** / pokud se **týká té technické** části ↑ / **teda** těch **technickejch** charakteristik ↑ pardon ↓ v **technické oblasti** ↑ / se to **týká technickejch** charakteristik ↑ bezpečnosti ↑ / paliva ↑ / 'organizačních 'aspektů ↑ / no 'a v **té** obchodní tam je **více méně jasný**...

²⁷ Příklady z Hammerové jsou pravopisně upravené, aby se shodovaly s ostatními způsoby zápisu: *velkími* → *velkými* atd. Hammerová uvádí úryvky z nahrávek téměř bez kontextu, a tak si čtenář musí sám domyslet, co v původní konverzaci mohlo uvedené repliky obklopovat (Hammer, 1985, s. 62).

²⁸ Transkripce je tu „zespisovněna“, aby byla v souladu s ostatními příklady. Bogoczová et al. (2000, s. 168–169) uvádějí: „Neformální pracovní porada v jedné pražské projektové organizaci. Vedoucí (svolavatel) porady (a šéf oddělení, muž, asi 60 let, pochází z Moravy, ale už 40 let žije v Praze) informuje své spolupracovníky (6 lidí ve věku od 45 do 60 let) o rozvržení úkolů v nadcházejícím období. Hovoří neformálně, stejně tak jako jeho kolegové. Řeč je nasycena profesními a slangovými výrazy z oblasti jaderné energetiky, ale i výrazy expresivními a vulgarismy, jak tomu bývá při hovoru v čistě mužské společnosti, ač se hovoří odborně.“

V tomto úryvku jsou termíny, výrazy finančního slangu a slova z nabídky vyjadřovány spisovně, zatímco základní, každodenní slova se vyskytují v OČ tvarech.²⁹ Není to ale úplně pravidelné: některá slova z žargonu a slova vyššího stylu jsou ve tvarech OČ. Můžeme to považovat za typický příklad míšení kódů: i když známe textový zdroj, odkud zřejmě pochází výrazivo útvaru V, je stejně těžko říct, že by mezi tvary V a tvary N byla nějaká jasná distribuce.

U Fergusona se dočteme, že udržování diglosie je často spjato s nízkou úrovní gramotnosti. Zde spatříme jeden důvod, proč tomu tak je: v situaci, kde neformální hovor odkazuje na psaný, formální dokument, je míšení útvarů pravděpodobnější, a to se stane mnohem častěji při vysoké úrovni gramotnosti.

Ferguson v 50. letech minulého století ovšem nemohl předvídat rozsáhlé změny v komunikační technice. Nicméně už v 60. letech je útvar N doložen v rozhlasových pořadech, zvláště u mladší generace. Kravčíšínová a Bednářová (1968) zkoumaly neformální rozhlasové diskuse s českou mládeží a zjistily, že OČ fonologické varianty byly doloženy s celou škálou frekvencí, od velmi řídkých až po dostatečně časté, v polovině až dvou třetinách dokladů. OČ morfologické varianty se vyskytovaly dokonce častěji:

Tab. 9: OČ varianty v rozhlase (Kravčíšínová – Bednářová, 1968)

1. skupina: rozhlasové diskuse s mládeží

OČ fonologie: 65 % -ej, 61 % -í, 52 % -ích, 49 % vo-, 40 % -i-, 35 % -ej-, 33 % -ejch, 3 % ou-
OČ morfologie: 100 % můžu, 97 % říct, 95 % pracuju, 82 % nes, 77 % dobrý lavice/stoly, 72 % dobrý auta, 70 % bysme, 66 % pracujou, 59 % dělaj/sázej, 54 % pánama/ženama, 47 % proseji/trpějí [sic!], 43 % můžou, 37 % dobrý muži, 16 % vedem, 3 % sází

2. skupina: rozhlasové diskuse s mládeží

OČ fonologie: 46 % -ích, 36 % -ej, 33 % -í, 31 % vo-, 31 % -ej-, 29 % -i-, 16 % -ejch, 0 % -ou
OČ morfologie: 86 % říct, 74 % bysme, 71 % sází, 67 % můžu, 58 % pracuju, 50 % dobrý auta, 50 % můžou, 50 % nes, 45 % vedem, 38 % pracujou, 37 % dobrý lavice/stoly, 29 % dobrý muži, 18 % pánama/ženama, 17 % dělaj/sázej, 9 % proseji/trpějí [sic!]

„Rozhlasový či televizní pořad“ se však nedá popsat jako jednotná jazyková situace, která by sama o sobě podmiňovala užití SČ, nebo OČ. Müllerová, Hoffmannová a Schneiderová (1992, s. 223–225) uvádějí např. neformální besedu na téma astronomie a veřejnost, přítomní jsou dva moderátoři a jeden host. Diskuse probíhá v útvaru, který by se dal popsat jako mluvená varianta SČ, vyskytují se v ní jen ojedinělá slova ze slovníku OČ. Srovnajme to ale s příkladem Čmejrkové (1996) z televizního pořadu Tobogán:

- (4) Moderátor: *Tak Tereza se zlobit nebude ani Jitka když popíšu co se v průběhu písničky stalo byl to vlastně **vteřinový** moment kdy Jitka jemně pohládila Terezu a tady sem pochopil že ta adopce je **opravdu** dokonalá takže co měl znamenat nebo **můžem** prozradit tento moment?*
Herečka 1: *Ano jistě můžete no to je **takový** spojení **který** se nedá popsat **slovy** nebo prostě **sme** věděly **vo** čem ten člověk zpívá a asi se nás to **vobou** podobně **dotklo**.*
Moderátor: *Která láska Vás nejvíc zasáhla taková ta osobní nemyslím na prknech divadel?*
(...)

²⁹ Všimněme si ale, že jeden tvar – *byzme* – patří mezi typicky moravské jevy. Nevíme, jestli mluvčí pochází původně z oblasti mimo dosah OČ, nebo z moravské periferie OČ.

Herečka 2: *Ano já se přiznám že momentálně mě nejvíc zasahují lásky mé dcery která je právě ve věku Julie to znamená těch patnáct šestnáct let.*

Moderátor: *Terežko dá se o tom hovořit nebo odběhneme od tématu?*

Čmejrková komentovala pořad následujícím způsobem:

„Zatímco někteří posluchači byli snad i vděční, že někdo je ochoten nechat je nahlédnout do své autorské dílny a své tvůrčí postupy s nimi sdílet, posluchačka, která do vysílání zavolala, ostře moderátorovi vytkla, jaké že to aktéry si do vysílání pozval, jakou neúctu projevují k mateřskému jazyku, když mluví tak nespisovně. Když aktéři pořadu zjistili, že se nechali svést určitou atmosférou intimity, tenorem vzájemné důvěry a konfese, který nebyl přijat, cítili se zaskočení, ba podvedeni. Nedovedli se do původní atmosféry vpravit, a ani o to nemohli usilovat. Struna očekávaného porozumění zmlkla, byla doslova ztrhána.“ (Čmejrková, 1996, s. 192)

Čmejrková tu vystihla napětí mezi neformálností tématu a jeho veřejnou povahou. Je to jistě čeština ne zcela spisovná, je to ale až čeština obecná? Struktury vět a textu mají neformální ráz v tom, že převládá parataxe a jiné syntaktické jevy charakteristické pro mluvenou výstavbu (viz např. Gammelgaard, 1997, s. 212–239), místy neodpovídají konvencím spisovného vyjadřování, nicméně se tu průběžně užívá i spisovných tvarů. Čmejrková spojuje posun v chování mluvčích, který následoval po telefonickém hovoru, s přepnutím jazykových kódů. K přepnutí tu sice došlo, ale výchozím kódem nebyla OČ, nýbrž smíšená forma mluvené češtiny, která osciluje mezi prvky OČ a SČ na základě principů mluvené výstavby textu.

Volbu útvarů a tvarů tedy zřejmě ovlivňují žánr a téma pořadu či interakce. Přesně takovou situaci popisuje Hedinová v rozsáhlé studii českých televizních „setkání“ (Hedin, 2005).³⁰ V diglotické jazykové situaci bychom však očekávali jasnější situační hranice mezi užitím prvků SČ a OČ. Místo toho si v probraných příkladech moderátoři, hosté a zodpovědní pracovníci (vědomě nebo podvědomě) přizpůsobují registr a volbu tvarů měnícím se potřebám a možnostem situace. Data z mluvené češtiny (byť hlavně ze sdělovacích prostředků a z pořadů s mladšími účastníky) svědčí spíše o stírání přesných hranic mezi jazykovými útvary než o existenci dvou přísně rozlišovaných kódů.

3.4. Empirická data z psané češtiny

Problematické druhy psané češtiny jsou literární dialog, e-mail a reklama. Ohledně prvního tématu jsem přišel v předchozích pracích (viz Bermel, 2000) k závěru, že některé prvky OČ se užívají pro větší věrohodnost v přímé řeči v beletrii, zatímco jiné prvky se užívají jen k reprezentativní charakterizaci postav. Opět tu narážíme na stupnici přijatelnosti OČ jevů: některé jsou v literatuře přijatelné, či dokonce žádoucí, a jiné jsou spíše okrajové, řídké. Je pozoruhodné, že tato stupnice se v mnohém shoduje se stupnicí formální mluvené řeči.

³⁰ Hedinová vyčlenila čtyři základní typy pořadů podle volby útvarů (všichni účastníci mluví SČ; všichni mluví OČ; moderátor(ka) mluví SČ a účastníci OČ; je používána směs útvarů) a došla k závěru, že žánr pořadu je důležitý, ale velkou roli hrají rovněž téma konverzace, role účastníků, jejich status, pohlaví a věk, nemluvě o řadě jiných proměnných, které jsou mnohem labilnější a mění se často během pořadu, včetně intimnosti, subjektivity, zachování si „tváře“ účastníků (Hedin, 2005, s. 187–191).

Tab. 10: OČ fonémy v přímé řeči literárních postav (Bermel, 2000, s. 51)

Procházková: 86 % *velkýho*, 74 % *velký auto*, 68 % *velkejch*, *velkej*, 58 % *mlíko*, 46 % *mlejn*, 5 % *ouřad*, 0 % *vodejdu*, *modrovokej*

Kohout: 40 % *velkej*, 39 % *mlíko*, 37 % *velký auto*, *velkýho*, 26 % *mlejn*, 17 % *modrovokej*, 14 % *vodejdu*, 6 % *velkejch*, 0 % *ouřad*

Klíma: 12 % *mlíko*, 6 % *velký auto*, 5 % *velkýho*, 3 % *mlejn*, 0 % ostatní jevy

V poslední době upoutal pozornost odborníků jazyk českého mailování (viz např. Čmejrková, 1997). Uvedme tedy dva příklady ze života: v prvním jde o mailování mezi studenty a ve druhém mezi kolegy o něco staršími.³¹

- (5) Uz je to zase **nejakej** ten patek, **co** jsme si naposled napsali, jak se mas? **Jaky** byly Vanoce a Silvestr? U me bylo vsechno OK. Na 5 dnu na Silvestra byla u me Marie a jeste k tomu byl u me na deset dnu Bob, jednou jsi se s nim bavil na **ceskym** krouzku (**takovej** mensi, **svetlovlasej**), tak jsem mel hodne **vesely** vanoce. Tady v Teplicich je porad silene moc snehu, urcite tak pul metru, tak jsme se koulovali a valeli ve snehu, bylo to **skvely**.

Základem je tu čeština obecná. Mail je psaný zřejmě bez větší námahy, autor dává přednost nižšímu útvaru, jak foneticky, tak morfologicky, syntakticky a lexikálně. I když jde o psaný text, nenajdeme tu ani stopu spisovnosti.

Druhý mail se týká odborné a jazykové korektury článku, napsala ho redaktorka časopisu. Tón je neformální – možná trochu opatrnější, protože se pisatelka snaží lehce připravit autora na fakt, že některá místa v jeho článku by zasloužila další pozornost – z hlediska jazykových útvarů je ale úplně jiný než ten předchozí.

- (6) ...**omlouvam** se, ze moje **oprava** trvala **dele**, z **dovolene** jsem tu. Mela jsem potíže s **fonty**, doma se mi to ztracelo, takže ted rychle specham s **odeslaním**, nez to spadne. Tuto verzi jsem vytiskla, takže pokud ti nedojde, poslu ji postou. **Take** v ni jeste **opravím** poznámky pod carou, do tech se bojím jít, a **take jeste** jednou prectu zaver. Je to **pekne**, asi mas ve vsem pravdu, **omluv** vsechny **moje otázky** v zavorkach, pokud jsou **spatne**.

Komunikační modalitou je tu zcela SČ. Autorka vyjadřuje neformální postoj jen tím, že se drží nesložitě syntaxe a hovorové slovní zásoby.

Třetí oblast je jazyk reklamy; zde čerpám z práce S. Čmejrkové (2000). Česká reklama se většinou drží zásad spisovné češtiny. Nezřídka ale objevíme OČ prvky, často kombinované s prvky SČ. V hledání důvodu se můžeme někdy odvolat na intertextovost výpovědi, ale častěji jde o nějaký záměr.³²

Příklady intertextovosti najdeme v (7a)–(7c). Reklama ŠkoFIN používá postavy z filmů Ecce homo Homolka a cituje z nich, reklama Alpecin podobně čerpá z tvorby

³¹ V obou případech je adresát cizinec, který umí česky (ačkoli z toho nemusí vyplývat, že to zde hraje podstatnou roli).

³² *Intertextovost* mám na mysli vědomé či podvědomé citace či užití cizího textu způsobem, který dokazuje vliv onoho „prvotního“ textu. Užívá se ve studiích o jazyce a moci (viz např. Fairclough, 1992, s. 119);

Voskovce a Wericha. Reklama na Gambrinus (7c) se odvolává na známou českou koledu. Nicméně je tu pozoruhodné, že citáty záměrně stylizované v OČ jsou používány jako reklamní hesla v psané podobě.

(7a) „**Bejt** tak tenkrát Ško**FIN**, to by bylo hogo fogo.“ (Čmejrková, 2000, s. 181)

(7b) ALPECIN. Vlasy **dělaj'** člověka. (ibid., s. 180)

(7c) **Nesem** vám noviny, poslouchejte. (ibid., s. 180)

Jinde OČ stylizuje mluvčího do určité sociální třídy:

(7d) MAGGI. **Jó**, kamaráde, **já vyrostl** na **polívce**! – Já na **Českomoravský** vysočině! (ibid., s. 113)

Někdy ale OČ prvky zřejmě doprovázejí určitý styl oslovení. Jde o ležerní, přátelskou nabídku něco zkusit nebo zažít.

(7e) EUROTEL. Hoď na to **oko**. A hned víš, jak na tom **jseš**. (ibid., s. 158)

(7f) PEPSI. **Nalej** si to do uší. (ibid., s. 159)

(7g) PEPSI. Dej si Pepsi a **vodjeď**. (ibid., s. 159)

Všimněme si, že někdy stačí jeden výskyt prvku obecné češtiny, není nutné ho užívat důsledně. V (7d) a (7e) najdeme OČ tvary *polívce*, *na Českomoravský vysočině*, *já vyrostl* (bez *jsem*) a *jseš*. Zároveň ale vidíme *vyrostl* místo *vyrost* a *oko* místo *voko*. Tvary úzce spjaté s Čechami se tu nevyskytují ve SČ. Reklama se tedy většinou drží zásad diglotického vzoru, protože představuje veřejné oslovení, a proto dává přednost útvaru V. Nicméně z výzvy jednotlivcům, aby něco provedli, vzniká určité napětí, které někdy vyústí ve volbu OČ prvků. Volbu útvaru může také ovlivnit zaměření na mladší lidi a snaha s nimi navázat bližší, bezprostřední kontakt.

3.5. Standardizace a diglosie

Zbývá nám zvážit dopad standardizace na diglosii. Podle Cvrčka se kodifikační aktivita v češtině zakládá na kontrastivním principu: „zaměřuje [se] především na ty jevy, v nichž uživatel potencionálně chybí“ (Cvrček, 2006, s. 19). Chyby jsou někdy důsledkem rozdílů mezi jevy přirozeně osvojeného útvaru N a naučeného útvaru V, a proto je pro nás tento proces relevantní. Výsledek kodifikační činnosti buď potvrzuje explicitními zákazy a předpisy existující rozdíl mezi OČ normou a spisovným standardem, nebo zdůvodňuje přijímání nových jevů, hlavně z mluveného, nekodifikovaného útvaru do standardu (ibid., s. 20). Co se týče diglosie, kodifikační praxe v Česku vede k zachování určitých diglotických rozdílů a stírání jiných.

Ukázal jsem, že některé prvky útvaru N jsou nadále omezené na OČ. Jiné se ale stávají nebo staly přijatelnými i mimo ni. Autoři kodifikačních příruček se snažili tento rozdíl promítnout do svých hodnocení a případně i do kodifikace těchto jevů.

podle Fairclougha se zkoumáním intertextovosti určitého žánru zabýváme „podstatou vztahů mezi jeho texty [tj. texty tohoto žánru – NB] a jinými kategoriemi textů“ (Fairclough, 1992, s. 119). V literárním kontextu viz např. Homoláč (1989, 1994, 1996), který prozkoumal intertextovost jako jeden z typů mezitextových vztahů.

Tab. 11: Vliv kodifikační činnosti na diglosii

popis	tvár „SČ“	tvár „OČ“	rozhodnutí o kodifikaci
1. historicky správný versus sjednocený tvar 3. pl.	<i>pros-t</i>	<i>pros-ej</i>	rozdíl potvrzen (SČ versus OČ)
2. historicky správný versus zkrácený infinitiv	<i>psá-ti</i>	<i>psá-t</i>	kodifikace OČ tvaru v r. 1957; SČ tvar zaniká (OČ > SČ)
3. historicky správný versus analogický tvar 1. sg.	<i>pracuj-i</i>	<i>pracuj-u</i>	OČ tvar kodifikován pro neformální funkce v SČ, částečně se rozšiřuje do SČ (OČ > SČ částečně)
4. historicky správný versus analogický tvar číslovky	<i>tř-i</i>	<i>tř-ech</i>	OČ tvar kodifikován pro méně formální funkce v SČ, není dosud rozšířený (OČ ?>? SČ)
5. historicky správný versus analogický tvar 3. pl.	<i>pracuj-t</i>	<i>pracuj-ou</i>	OČ tvar kodifikován pro méně formální funkce v SČ, SČ tvar se možná rozšiřuje do OČ (SČ > ? OČ)
6. historicky správný versus zkrácený versus analogický vytvořený tvar 3. pl.	<i>sázejí,</i> (<i>sází</i>)	<i>sázej</i>	analogicky vytvořený tvar se začlení do SČ kodifikace, prosperuje v určitých textových typech

Oblast (1) představuje idiosynkratické, lexikálně podmíněné dvojí paradigma v SČ, které v OČ bylo už dávno znivelizováno. Jde tady o zcela jasnou distinkci mezi SČ a OČ, tj. mezi komunikací veřejnou a soukromou, a kodifikační činnosti se tohoto rozdílu netýkaly.

Infinitivní tvary v oblasti (2) ale do 50. let představovaly stejně jasný rozdíl a Kučera (1973, s. 506) v jedné studii dokonce používal infinitiv končící na *-ti* jako spisovný protějšek neutrálního infinitivu končícího na *-t*, i když připustil, že infinitiv končící na *-ti* je „knižní“. Starší varianta už dnes dávno zmizela z běžného psaného úzu, i když se občas užívá záměrně jako vtip nebo stylizace.³³

Oblast (3) představuje postupující standardizaci OČ prvku. Tvary typu *pracuju* se hodí do mluveného standardu a stále víc pronikají do spisovných psaných textů (viz např. Bermel, 2004, o odrazu těchto jevů v Českém národním korpusu).

Oblast (4) je problematičtější. Tvary typu *bez třech* jsou od r. 1989 kodifikované (viz např. Slovník spisovné češtiny), nicméně se v tištěných textech netěší velké oblibě (o tom viz Chalupová – Šimandl, 2007).

Oblast (5) je zajímavá tím, že tady nově kodifikovaný tvar směřuje úplně jinam než jeho protějšek v oblasti (3). Říká se, že navzdory kodifikaci tohoto tvaru jako vhodného pro neformální komunikaci (avšak viz Bermel, 2004, o omezenosti jeho uplatnění) proniká spisovná koncovka stále častěji i do neformálních situací (viz např. Uličný, 1995; Palková, 1994).

Nejzajímavější je oblast (6). Zde je použit analogický novotvar, který měl sjednotit a zjednodušit problémy českého časování popsané v (1). Tento novotvar nebyl rozšíře-

³³ Srov. např. překlady anglických názvů: Jak je důležité mítí filipa (The Importance of Being Earnest), Vrtětí psem (Wag the Dog). V prvním případě jde o tradiční název činohry z 19. století, který zároveň naznačuje i styl autora. V druhém případě jde o současný film, takže efekt je spíše intertextuální, ironický.

ný v českých nářečích, ale měl pro kodifikaci určité výhody. Protože již existuje v SČ s jinou funkcí (3. os. j. č.), není pocítován jako tvar ryze OČ povahy oproti tvarům na *-ej*, a navíc se vyskytuje v mluvě na Moravě jako „neregionální“ alternativa moravských nářečních tvarů. Tento nový tvar se hojně užívá, je však někdy mezi lingvisty odsuzován (viz např. opakovaně Sgall, 1981, s. 304; Sgall, 1990, s. 60–61; Sgall, 1998–1999, s. 35; Sgall et al., 1992, s. 209–211, kde je označen jako hyperkorektnost).

Kodifikační činnost v diglotické situaci tedy nemusí směřovat ke sjednocenímu kódu. Může naopak vést k dalšímu rozvrstvení systému, který stírá původní diglotické funkce obou kódů a nahradí tyto funkce funkcemi jinými (např. intertextovostí, navázáním vztahů mezi adresujícím a adresátem, postojem mluvčího ke tvrzení atd.).

4. Závěry

Na závěr se obrátím k počátkům a osudům diglosie v současných společnostech. Diglosie má u svého zrodu často náboženskou či etickou dimenzi, v českém případě šlo o národní obrození a o obnovení české státnosti uvnitř německy mluvící říše. Novodobá SČ, která byla pro tento specifický cíl původně určena, musela od r. 1918 rozšířit oblast užívání, aby za nových okolností prosperovala dál. Jako moderní útvar plní SČ funkce, které jsou značně vzdálené od jejích vlasteneckých počátků, a v Čechách se její poměr k běžně mluvenému útvaru proto podrobil transformaci. Dimenze *vysokost – nízkost* byla nahrazena dimenzí *veřejná – soukromá sféra*, s dalšími atributy *formálnost a neformálnost, oficiálnost a neoficiálnost*.

Co tedy z diglosie zůstává? Občasné výroky v tisku o vznešené úloze SČ³⁴ a o pokleslosti OČ mohou prozrazovat něco o diglotických počátcích tohoto rozdvojení v 19. století. „Metajazyk“, kterým uživatelé popisují konkurující si útvary, tedy často zůstává emocionálně zabarvený a tyto útvary jsou stále spojeny s hodnotami, které jim byly připsány před 200 lety. I jednotlivé prvky SČ a OČ jsou nadále vázány na ideální pojmy dvou rozdílných útvarů (viz např. Bayerová-Nerlichová, 2004) a uživatelé mohou pokládat své výpovědi za projevy toho či onoho útvaru. Hodnoty a názory – tedy estetická stránka diglosie – jsou v Čechách velmi blízko těm, které popisuje Ferguson.

Praktická stránka diglosie – tj. sféry užívání útvarů – měla během posledních let jiný vývoj. Jasně hranice mezi útvary postupně mizí, nahrazuje je „šedá zóna“ smíšených a nejistých komunikačních funkcí. V současné češtině v Čechách tedy nelze mluvit o klasické diglosii, při které je volba útvaru jasně řízena povahou komunikační situace a způsobem komunikace (mluvenost/psanost). V rostoucím počtu komunikačních situací uživatelé češtiny dnes buď kombinují prvky obou útvarů tak, aby situace měla charakter hybridní, anebo volí prvky v souladu s jinými funkčními dimenzemi, než je při diglosii obvyklé. Pro současnou češtinu proto navrhuji raději termín *postdiglotický*,

³⁴ Srov. např. dva doklady z Mladé fronty Dnes: „Spisovnou češtinu si přece pěstujeme proto, abychom mohli odstíněně, diferencovaně artikulovat to, co chceme říci, a ne proto, abychom uspokojili potřebu co nejpohodlnějšího, nejsnadnějšího a nejrychlejšího vyjadřování“ (P. Fidelius, 11. 5. 2008); „Měla by se zjednodušit pravidla spisovné češtiny či pravopisu? Neměla. Český jazyk je postaven na pravidlech, která k němu patří, a každý, kdo je zná, musí tu krásu, ale i složitost jazyka chápat.“ (Z. Doležalová, 15. 10. 2008).

který nechává prostor pro estetické hodnoty útvarů z dob výraznější diglosie, ale zároveň zdůrazňuje možnost širokého přechodového pásma charakteristického pro dnešní jazyk.

LITERATURA

- BAYEROVÁ-NERLICOVÁ, L. (2004): Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledky empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze. *Slovo a slovesnost*, 65, s. 174–193.
- BĚLIČ, J. (1955): Nové údobí ve vývoji českého jazyka. *Naše řeč*, 38, s. 129–146.
- BĚLIČ, J. – HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. – TRÁVNÍČEK, F. (1961): K otázce obecné češtiny a jejího poměru k češtině spisovné. *Slovo a slovesnost*, 22, s. 98–107.
- BĚLIČ, J. – HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (1962): Problematika obecné češtiny a jejího poměru k jazyku spisovnému. *Slovo a slovesnost*, 23, s. 108–126.
- BERMEL, N. (2000): *Register Variation and Language Standards in Czech*. München: Lincom Europa.
- BERMEL, N. (2004): Standard and standardized verb forms in the Czech National Corpus. In: R. Blatná – V. Petkevič (eds.), *Jazyky a jazykověda: Sborník k 65. narozeninám prof. Františka Čermáka*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 487–502.
- BERMEL, N. (2007): *Linguistic Authority, Language Ideology, and Metaphor: The Czech Orthography Wars*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- BOGOCZOVÁ, I. – FIC, K. – CHLOUPEK, J. – JANDOVÁ, E. – KRČMOVÁ, M. – MÜLLEROVÁ, O. (2000): *Tváře češtiny* (= Acta Facultatis philosophicae Universitatis Ostraviensis, 132). Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- COOPER, R. L. – GREENFIELD, L. (1969): Language use in a bilingual community. *Modern Language Journal*, 53 (3), s. 166–172.
- CVRČEK, V. (2006): Kodifikační praxe. In: H. Gladkova – V. Cvrček (eds.), *Sociální aspekty spisovných jazyků slovanských*. Praha: Univerzita Karlova – Euroslavica, s. 16–35.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1996): Spisovnost a nespisovnost v současné rozhlasové a televizní publicistice. In: R. Šrámek (ed.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*. Brno: Masarykova univerzita, s. 225–247.
- ČMEJRKOVÁ, S. (1997): Čeština v síti: psanost, či mluvenost? *Naše řeč*, 80, s. 225–247.
- ČMEJRKOVÁ, S. (2000): *Reklama v češtině, čeština v reklamě*. Praha: Leda.
- DANEŠ, F. (1999 [1988]): Pojem „spisovného jazyka“ v dnešních společenských podmínkách. In: F. Daneš, *Jazyk a text: výbor z lingvistického díla Františka Daneše, část 2*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 289–296.
- DAVIDOVÁ, D. – BOGOCZOVÁ, I. – FIC, K. – HUBÁČEK, J. – CHLOUPEK, J. – JANDOVÁ, E. (1997): *Mluvená čeština na Moravě*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- DEJMEK, B. (1976): *Běžně mluvený jazyk (městská mluva) města Přelouče*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta.
- DEJMEK, B. (1981): *Mluva nejstarší generace Hradce Králové se zaměřením na diferenční jevy hláskové a morfologické*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta.
- DEJMEK, B. (1987): *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové: Hláskosloví a morfologie*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta.
- DE SILVA, M. (1982): Some consequences of diglossia. In: W. Haas (ed), *Standard Languages: Spoken and Written*. Manchester: Manchester University Press, s. 94–122.
- DICKINS, T. (1995): Linguistic varieties in Czech: Problems of the spoken language. *Slavonica*, 1, s. 20–46.
- ECKERT, E. (1993): Introduction. In: E. Eckert (ed.), *Varieties of Czech: Studies in Czech Sociolinguistics*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, s. 3–26.
- FAIRCLOUGH, N. (1992): *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- FASOLD, R. (1984): *The Sociolinguistics of Society*. Oxford – New York: Blackwell.

- FERGUSON, Ch. (1972 [1959]): Diglossia. In: P. P. Giglioli (ed.), *Language and Social Structures*. London: Penguin, s. 232–251.
- FISHMAN, J. (1967): Bilingualism with and without diglossia: diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23 (2), s. 29–38.
- FISHMAN, J. (2002): Diglossia and societal multilingualism: dimensions of similarity and difference. *International Journal of the Sociology of Language*, 157, s. 93–100.
- GAMMELGAARD, K. (1997): *Spoken Czech in Literature*. Oslo: Scandinavian University Press.
- GIGER, M. (2003): Standard und Nonstandard in der Tschechischen Republik und der deutschsprachigen Schweiz. In: *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity, A51*. Brno: Masarykova univerzita, s. 83–98.
- GIGER, M. (2006): Otázka aplikace termínu „diglosie“ na předmoderní jazykové situace. In: H. Gladkova – V. Cvrček (eds.), *Sociální aspekty spisovných jazyků slovanských*. Praha: Univerzita Karlova – Euroslavica, s. 73–86.
- GRYGAR-RECHZIEGEL, A. (1990): On Czech diglossia. In: M. Grygar (ed.), *Czech Studies: Literature, Language, Culture*. Amsterdam – Atlanta: Rodopi, s. 9–29.
- GUMPERZ, J. J. (1961): Speech variation and the study of Indian civilization. *American Anthropologist*, 63, s. 976–988.
- GUMPERZ, J. J. (1962): Types of linguistic communities. *Anthropological Linguistics*, 4 (1), s. 28–40.
- HAMMER, L. (1985): *Prague Colloquial Czech: A Case Study in Code-Switching*. Ph.D. dissertation. University of Indiana.
- HAVRÁNEK, B. (1963): Na závěr dvouleté diskuse o obecné a hovorové češtině. *Slovo a slovesnost*, 24, s. 254–262.
- HEDIN, T. (2005): *Changing Identities: Language Variation on Czech Television* (= Stockholm Slavic Studies, 29). Stockholm: Acta Universitatis Stockholmensis.
- HOMOLÁČ, J. (1989): Aluze v slovesných dílech uměleckých (Úvaha pojmoslovná). *Slovo a slovesnost*, 50, s. 288–294.
- HOMOLÁČ, J. (1994): Transtextovost a její typy. *Slovo a slovesnost*, 55, s. 18–33, 99–105.
- HOMOLÁČ, J. (1996): *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. Praha: Karolinum.
- HRONEK, J. (1972): *Obecná čeština*. Praha: Universita Karlova.
- HUDSON, R. A. (1996): *Sociolinguistics*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHALUPOVÁ, P. – ŠIMANDL, J. (2007): Genitiv *třech, čtyřech* – kodifikace a úzus. *Slovo a slovesnost*, 68, s. 117–129.
- CHLOUPEK, J. (1987): The changing dichotomy between informal and formal utterance. In: J. Chloupek – J. Nekvapil (eds.), *Reader in Czech Sociolinguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 94–105.
- JANDA, L. (2005): Czech. In: K. Brown (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 3. 2nd edition. Oxford: Elsevier, s. 339–341.
- JANDA, L. – TOWNSEND, Ch. (2000): *Czech*. München: Lincom Europa.
- KOŘENSKÝ, J. (ed.) (1998): *Český jazyk*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- KRAVČIŠINOVÁ, K. – BEDNÁŘOVÁ, B. (1968): Z výzkumu běžné mluvené češtiny. In: *Slavica Pragensia*, 10. Praha: Universita Karlova, s. 305–320.
- KUČERA, H. (1955): Phonemic variations of spoken Czech. *Slavic Word*, 11, s. 575–602.
- KUČERA, H. (1958): Inquiry into coexistent phonemic systems in Slavic languages. In: *American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists, Moscow, September 1958*. Haag: Mouton, s. 169–189.
- KUČERA, H. (1973): Language variability, rule interdependency, and the grammar of Czech. *Linguistic Inquiry*, 4, s. 499–521.
- LAUERSDORF, M. (2002): Slovak standard language development in the 15th–18th centuries: a diglossia approach. In: L. Janda (ed.), *Where One's Tongue Rules Well: A Festschrift for Charles E. Townsend*. Bloomington: Slavica Publishers, s. 245–264.

- LUNT, H. (1990): History, nationalism, and the written language of early Rus'. *Slavic and East European Journal*, 34, s. 1–29.
- MICKLESEN, L. (1978): Czech sociolinguistic problems. *Folia Slavica*, 1 (3), s. 437–455.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J. – SCHNEIDEROVÁ, E. (1992): *Mluvená čeština v autentických textech*. Jinočany: H&H.
- NEBESKÁ, I. (1995): *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha: Karolinum.
- NOVÁK, P. (1962): O smysl diskuse o mluvené češtině. *Slovo a slovesnost*, 23, s. 266–272.
- PALKOVÁ, Z. (1989–1990): Mluvená forma současné češtiny a spisovný standard jazyka. *Český jazyk a literatura*, 40, s. 145–152.
- PALKOVÁ, Z. (1994): Mluvená čeština ve veřejných projevech (k problematice řečových vzorů). In: J. Kuklík – J. Hasil (eds.), *Přednášky z XXXVI. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Univerzita Karlova, s. 67–82.
- RUBIN, J. (1968): Bilingual usage in Paraguay. In: J. Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Language*. Paris – Haag: Mouton, s. 512–530.
- SEDLÁČEK, B. (1992–1993): Devadesát let od vydání prvních Pravidel českého pravopisu. *Český jazyk a literatura*, 43, s. 1–13.
- SGALL, P. (1960): Obichodno-razgovornyj češskij jazyk. *Voprosy jazykoznanija*, 9 (2), s. 11–20.
- SGALL, P. (1962): Znovu o obecné češtině. *Slovo a slovesnost*, 23, s. 37–46.
- SGALL, P. (1963): K diskusi o spisovné a obecné češtině. *Slovo a slovesnost*, 24, s. 244–254.
- SGALL, P. (1981): K některým otázkám naší jazykové kultury. *Slovo a slovesnost*, 42, s. 299–306.
- SGALL, P. (1990): Chceme spisovnou češtinu ochuzovat a činit nemluvnou? *Slovo a slovesnost*, 51, s. 60–63.
- SGALL, P. (1994): Sociological issues of spoken language. In: S. Čmejrková – F. Daneš – E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking: Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, s. 137–143.
- SGALL, P. (1998–1999): Neochuzujme spisovnou češtinu. *Český jazyk a literatura*, 49, s. 29–39.
- SGALL, P. – HRONEK, J. (1992): *Čeština bez příkras*. Praha: H&H.
- SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J. (1992): *Variation in Language: Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- ŠMILAUER, V. (1943): *Co nového v Pravidlech českého pravopisu 1941?* Praha: Školní nakladatelství pro Čechy a Moravu.
- ŠONKOVÁ, J. (1995): *Lingvistické zpracování jazyka na počítači: Morfologie mluvené češtiny*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- TOWNSEND, Ch. E. (1990): *A Description of Spoken Prague Czech*. Columbus: Slavica.
- ULIČNÝ, O. (1995): K teorii mluveného jazyka. In: J. Jančáková – M. Komárek – O. Uličný (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993: sborník z olomoucké konference*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 19–25.
- USPENSKIJ, B. A. (1987): *Istorija russkogo literaturnogo jazyka (XI–XVII vv.)*. München: Otto Sagner.
- VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, J. (2002a): Diglosní situace z hlediska genderu. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 38, s. 457–482.
- VAN LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, J. (2002b): Ještě jednou o diglosii v Čechách, tentokrát i z genderového zorného úhlu. *Slovo a slovesnost*, 63, s. 178–199.

Department of Russian and Slavonic Studies, University of Sheffield
Jessop West, 1 Upper Hanover Street, Sheffield S3 7RA, UK
 <n.bermel@sheffield.ac.uk>